

Розділ II. ТЕОРЕТИКО-МИСТЕЦЬКІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Part II. THEORETICAL AND ARTISTIC ASPECTS OF THE UKRAINIAN CULTURE

УДК 7.031

ТЕОРІЇ ВИНИКНЕННЯ МИСТЕЦТВА В ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛ. XIX – ПЕРШОЇ ПОЛ. XX СТ.

Бондарчук Ярослава Віталіївна – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності, Національний університет «Острозька академія», м. Острог
orcid.org/0000-0002-6638-4399
doi.org/10.35619/ucpmk.vi30.195
Yaroslava.Bondarchuk @ oa.edu.ua

Зроблено порівняльний аналіз теорій походження мистецтва, викладених у працях учених др. пол. XIX – першої пол. XX ст. Простежується залежність розвитку їх основних ідей від світоглядних переконань їх авторів, а також від накопичення археологічних артефактів, аналіз яких дозволяв зробити відповідні теоретичні висновки. Виявлено їх значення для подальшого вивчення первісного мистецтва як відображення початкового етапу духовної еволюції людства.

Ключові слова: теорії походження мистецтва, анімізм, аніматизм, магія, тотемізм, діалектико-матеріалістичне розуміння історії, початковий етап духовної еволюції людства.

Постановка проблеми: Тема виникнення мистецтва та його призначення у первісному суспільстві, що увійшла до кола наукових досліджень із середини XIX ст., залишається актуальною, оскільки вивчення початкових етапів художньої діяльності сприяє розв'язанню низки проблем, пов'язаних із природою художньої творчості як такої. Праці перших відкривачів та дослідників первісного мистецтва зазначеної вище доби мають в цьому плані особливе значення, оскільки стали базою для подальших досліджень науковців.

Мета статті: розглянути та порівняти теорії виникнення мистецтва, викладені в дослідженнях др. пол. XIX – першої пол. XX ст. і виявити, ідеї, що стали основою для подальшого вивчення культур первісного світу.

Виклад матеріалу дослідження. Поряд з узагальнюючими монографіями з історії світової культури та історії первісного суспільства у др. пол. XIX ст. з'являються праці, присвячені безпосередньо дослідженню окремих культур кам'яного віку і первісного мистецтва. Одним із найактуальніших було питання походження мистецтва. Різноманітні версії виникнення художньої творчості в добу палеоліту, що почали висуватися дослідниками з кінця 1850 – поч. 1860-х рр., із найбільшою в нашій літературі історіографією питання розглянуто в монографіях Б. Фролова «Первісна графіка Європи» [8] та А. Столяра «Походження образотворчого мистецтва» [6]. Це дає змогу, не вдаючись у подробиці, поглибити аналіз деяких суттєвих моментів, що мали особливе значення для подальшого вивчення первісного мистецтва.

Одним із перших свою думку щодо походження палеолітичного мистецтва висловив основоположник наукової археології, французький дослідник – Буше де Перт. У третьому томі праці «Кельтські та допотопні старожитності» (*Antiquités celtiques et antédiluviennes*, 1847, 1864) та книзі «Допотопна людина та її праця» (*De l'Homme antédiluvien et de ses œuvres*, 1860) він писав, що мистецтво для первісної людини було, насамперед, витонченою грою, і ця любов до гри зовсім не привілей людини: молоді коти, собаки, лисиці часом бавляться з уривками паперу, який їм кидають» [8; 23]. Крім цієї вразливої для критики версії Буше де Перт висловив важливу ідею соляризації свідомості людей палеоліту. «Народжені народи, – писав учений, – спочатку обожнювали сонце, місяць, зірки, а потім дерева, рослини, звірів» [6; 125]. Не можна не погодитись із тим, що найбільш загадковими, недосяжними і величними для первісних людей були небесні об'єкти, які давали світло і тепло – головні умови для життя. Особливо важливим було сонце. Логічно припустити, що кола, видовбані 500–300 тис. р. т. на стінах індійських печер Аудиторіум і Даракль Чатан, є зображеннями саме цього світила.

Французький археолог Е. Ларте (1801–1871 рр.) та його англійський колега Генрі Крісті (1810–1865 рр.) у праці «*Reliquia Aquitanica*» (Реліквії Аквітанії, 1865) доводили, що головною причиною творчості

первісних людей є «приємне проведення дозвілля». «Відзначимо, – писали автори, що полювання і риболовля надмірно задовольняли аборигенів і надавали їм дозвілля легкого життя; якщо необхідність – матір (кам'яної) індустрії, то можна також сказати, що дозвілля легкого життя народжують мистецтва» [8; 22].

Е. Тайлор, розглядаючи глобальну проблему еволюції культури, приділив особливу увагу її початковому палеолітичному етапу, зокрема питанням релігії та мистецтва. У монографіях «Дослідження ранньої історії людства і розвитку цивілізації» (1865 р.) та «Первісна культура: дослідження розвитку міфології, філософії, релігії, мови, мистецтва», (1871 р.) спираючись на знахідки зі стоянок Дордоні (Гордж д'Анфер, Ейзі, Ле Мустьє, Ла Мадлен, Ложері Бас, Ложері От), він першим висловив ідею зв'язку палеолітичного мистецтва з анімізмом – вірою в душу і духовні єства, що, на його думку, є початковою стадією формування релігії, основою для її більш складних форм [8; 22]. Під анімізмом Е. Тайлор розумів наділення душею не тільки людини, але й об'єктів природи і неживих предметів. Виявивши духовну основу в собі самій, первісна людина перенесла це спостереження на навколишній світ. Переконавшись у тому, що душа може відділятися від тіла (тимчасово під час сну і назавжди в момент смерті), привело людину до віри в існування духів – душ, які не мають матеріальної оболонки – невидимих безтілесних істот. Перехід від ідеї існування душі до ідеї існування духів Тайлор вважав необхідною умовою зародження релігійної свідомості [2]. Започаткована Е. Тайлором анімістична теорія стала однією з найбільш поширених і обґрунтованих теорій походження релігії та мистецтва в середині ХІХ ст. Критики піддавали сумніву лише висновок Тайлора, що віра в духів згодом могла привести до ідеї існування найвищої надприродної духовної сили – Бога, обґрунтовуючи свої позиції тим, що у деяких розвинутих релігійних системах (наприклад, грецькій і скандинавській) присутня ідея Бога, але не розвинуто вчення про душу, і забуваючи при тому, що боги у цих релігіях уявлялись також переважно не як суто духовні, а як матеріальні антропоморфні істоти.

На нашу думку, численні археологічні відкриття, що відбулися з моменту появи теорії Е. Тайлора і до сьогодні, неодноразово підтверджували і підтверджують її правомірність. Усвідомлення існування вищої нематеріальної сили, яку Тайлор назвав «аніма» – душа, дух, було однією з визначальних ознак, що відрізняла первісну людину від тварини. Наділення невидимою душею об'єктів природи і віра в те, що між ними і їхніми зображеннями існує духовний зв'язок, стимулювало первісну людину створювати їх візуальні образи та символи і перетворювати їх на культові предмети, робити атрибутами магічних обрядів. Логічно припустити, що таким чином виникли перші символи сонця і води та найдавніші жіночі скульптурки, які в очах первісної людини володіли особливою силою. Отже, віра у невидимий духовний зв'язок між зображенням і природним об'єктом та прагнення вплинути на реальність через обряди магії обумовлювали і стимулювали виникнення первісного мистецтва.

Російський учений Л. Попов (1851–1917 рр.), зрозумівши глибину і перспективність гіпотези Е. Тайлора щодо зв'язку печерного мистецтва з анімізмом і магією, зробив вагомий внесок у розробку цієї версії. У монографії «З первісного життя людини», виданій у Петербурзі 1880 р., посилаючись на використання зображень тварин у мисливських ритуалах корінного населення Америки, Африки та Австралії, а також на аналогічну віру в магічну силу зображень, яка збереглась у фольклорі народів Європи, він з ще більшою аргументованістю і переконливістю, ніж Е. Тайлор, довів, що чимало зображень тварин у палеоліті могли виникнути в зв'язку з прагненням мисливців підпорядкувати собі шляхом магії головне джерело їжі – великих ссавців. Із таких позицій Л. Попов охарактеризував матеріали розкопок Ложері Бас, Брюніке, Гурдан, Кеслерлох [4].

Домінування наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. анімістичної та магічної теорій виникнення мистецтва, заснованих на порівняльно-етнографічних методах інтерпретації малюнків палеоліту з творчістю дописемних племен Америки, Африки і Австралії, стимулювало вивчення тотемізму, оскільки чимало магічних зображень та обрядів аборигенів були присвячені предкам – тотемам. Дослідження цього явища започаткував Ф. Мак-Леннан, увівши до наукового обігу термін «тотемізм», а корінний зсув у вивченні тотемізму зробив Л. Морган. Базуючись на аналізованні магічно-тотемних ритуалів індіанських племен Центральної та Північної Америки й екстраполюючи свої спостереження і висновки на первісне суспільство, Л. Морган розглядав тотемізм не лише у релігійному аспекті як віру в предків – тотемів, але й як засіб соціальної організації племені, що ділилось на низку осередків, кожний з яких мав назву тварини або рослини, від якої, згідно з віруваннями людей, вони походили. Таким чином, тотем був символом належності до якоїсь соціальної групи, що диктувало відповідні настанови поведінки.

Певний внесок у дослідження тотемізму зробили представники французької соціологічної школи: Е. Дюркгейм (1858–1917 рр.), Г. Тард (1843–1904 рр.), Г. Лебон (1841–1931 рр.), які, як і Морган, вивчали соціальний підтекст магічно-тотемних обрядів, що сприяли згуртуванню племені та виробляли зразки масової поведінки і психології. Особливо вагоме значення мала монографія Е. Дюркгейма «Первісні

форми релігійного життя: тотемна система в Австралії», в якій, проводячи паралелі з ритуалами австралійських аборигенів, учений досліджував початкові форми релігії палеолітичного суспільства і вираження їх у мистецтві [1].

Французький археолог С. Рейнак (Salomon Reinach, 1858–1932 pp.) пов'язав тотемізм і магію з пластичним мистецтвом кам'яного віку, висунувши в 1899 р. припущення, що фігурки тварин у дрібній пластиці палеоліту мали тотемне призначення [8; 41]. Використовуючи дослідження Д. Фрезера, Б. Спенсера і Ф. Гіллена, що стосувалися магічно-тотемних церемоній племен Центральної Австралії, С. Рейнак відстоював релігійний, містичний характер цих обрядів, скерованих на зв'язок із надприродною силою, доводячи це тим, що переважна більшість анімалістичних зображень розміщені в утаємничених важкодоступних місцях. «Судячи із повідомлень Капітана і Брейля, – писав учений у праці «Мистецтво і магія» (1903 р.), – розписи наших печер розміщуються не біля входу, куди потрапляє світло, а віддалені у найтемніші частини, в глибину довгих, важкодоступних коридорів, тому вони не можуть бути пояснені простою грою, а їхній релігійний і містичний характер стають очевидними» [8; 42]. Враховуючи відносність своїх аргументів (адже не всі зображення були розміщені в утаємничених глибинах печер), С. Рейнак не відкидав інших аспектів аналізу первісного мистецтва (суспільно-комунікативного, раціонально-пізнавального) і пропонував свій висновок, швидше, не як вирішення проблеми, а як робочу гіпотезу, щоб стимулювати подальші дослідження.

Особливо вагоме значення для вивчення на базі мистецтва первісних форм релігії (магії, тотемізму, анімізму), їх трансформацій та загальної еволюції духовної культури протягом історії людства мали праці британського релігієзнавця Джеймса Джорджа Фрезера (James George Frazer, 1854–1941). У середині 1880-х років він написав статті «Табу» і «Тотем» для дев'ятого енциклопедичного видання «Британніка». У 1887 р. вийшла його книга «Тотемізм», у 1890 р. – фундаментальна монографія «Золота гілка» («The Golden Bough»), розширена у наступні 25 років до 12 томів. У ній Д. Фрезер систематизував фактичний матеріал із первісної магії, тотемізму, анімізму, табу, міфології, фольклору та звичаїв різних народів і; на основі цього вивів 3 стадії духовного розвитку людства, які отримали назву: магія, релігія і наука. На думку Д. Фрезера, магія передувала релігії як вірі в надприродні сили, оскільки базувалась на особливостях психіки первісної людини, а саме на її прагненні створювати неадекватні дійсності асоціації та на переконанні у власних можливостях змінювати навколишній світ із допомогою особливих магічних дій. Коли люди, на думку вченого, зневірилися у своїх магічних можливостях, запанувала ідея, що світ підпорядкований надприродним силам і богам, настала друга фаза духовного розвитку людства – релігія. На третій стадії, яку Фрезер назвав «наука», людство відмовилося від віри в богів, почала переважати ідея, що світ управляється не богами, а законами природи, пізнання яких дає змогу керувати світом.

Наприкінці XIX – початку XX ст. теорія Д. Фрезера набула поширення і популярності, але згодом зазнала критики, в якій вказувалось, що вона надто упереджена, умоглядна і не враховує складності та різноманітності культур, грубо спрощує процеси історичного розвитку. Зокрема, не можна погодитись із Д. Фрезером у тому, що наукове вивчення природи відкидає релігію. З позицій інтегрованого світогляду, який синтезує креаціонізм та еволюцію, сучасні вчені можуть користуватися наукою і релігією як правою і лівою рукою, що подвоює їхні зусилля у вивченні всесвіту. Одна з головних помилок Д. Фрезера полягала в протиставленні релігії і магії та розумінні останньої як засобу власними силами людей впливати на природу.

Більш аргументованою, з нашого погляду, є позиція Е. Тайлора, Ф. Ратцеля, Р. Маретта та інших учених, котрі розглядали магію, тотемізм та анімізм як початкові форми релігії, сутність яких у зверненні до вищої духовної сили. Зокрема, Ф. Ратцель у праці «Народознавство» (1893 р.) писав: «Етнографія не знає народів зовсім позбавлених релігії, а знає тільки різний рівень розвитку релігійних ідей: в одних вони ще у вигляді зачатків, у інших розгортаються в різноманітне багатство світів і сказань» [5]. Проти позиції Д. Фрезера виступив його співвітчизник і сучасник Р. Маретт (Robert Marett, 1866–1943 pp.), одночасно полемізуючи і з твердженням Е. Тайлора, що найбільш ранньою формою релігії був анімізм – віра в існування душ і духів, яка раціонально осмислювалася первісною людиною та виникала в її свідомості без втручання надприродних сил. Згідно з теорією Р. Маретта, яку він розвивав у працях «Преанімістична релігія» (1900 р.), «Від заклинання до молитви» (1904 р.), «Початок релігії» (1909 р.), «Віра, надія і милосердя у первісних релігіях» (1932 р.) та ін., раціональному усвідомленню надприродної сили передувала стадія, коли первісні люди вірили в існування розлитої у світі вищої безособової сили (анг. Impersonal force) підсвідомо, швидше відчуваючи, ніж усвідомлюючи її. Цю стадію мінімального людського досвіду, коли відчуття вищої духовної сили відбувалось на інтуїтивному рівні, Р. Маретт назвав стадією «дикої», «примітивної», «рудиментарної» релігії або терміном «анімацізм» (від лат. animatio – одухотвореність). Інтуїтивне усвідомлення надприродної сили вчений характеризував категоріями «табу» і «мана», під якими розумів негативний та позитивний модуси надприродного; «формулу табу-мана» він вважав «мінімальним визначенням релігії» [3; 99–100].

Безумовно, Р. Маретт мав рацію у тому, що одна з головних відмінностей людини від тварини полягає у можливості інтуїтивно відчутти існування надприродної реальності. І знову ж таки на відміну від тварини людина намагається осмислити підсвідомі почуття. Між підсвідомим інтуїтивним відчуттям духовної дійсності та її усвідомленням проходить настільки тонка грань, що фактично фази аніматизму й анімізму майже зливаються між собою. Палеолітична людина відчувала й усвідомлювала себе часткою природи, причому часткою беззахисною і немічною порівняно з більш сильними тваринами, тому логічно вона зверталась до вищої сили, яка панує над природою і може підкорити її. Отже, магія базувалась не на концентрації власних можливостей з метою вплинути на звіра, як це вважав Д. Фрезер, а на проханні і закликанні вищих надприродних сил, оскільки у підсвідомості і в свідомості первісної людини тільки ці сили були сильнішими від природних об'єктів і могли підпорядкувати їх людям.

Відкриття багатьох печер із розписами, яких до 1910 р. було відомо 30, до 1914 – 50, до 1959 р. – 112 [8; 37], остаточно спростувало гіпотези, що малюнки робилися з метою гри, легкого проведення дозвілля, інстинктивного прикрашання печер або наслідування тварин, і сприяло утвердженню теорій, які пов'язували виникнення мистецтва з початковими формами релігійних вірувань (аніматизмом, анімізмом, тотемізмом і магією).

Поряд із такими теоріями на початку ХХ ст. з'являються клерикальні версії, що пов'язують зародження мистецтва не з початковими віруваннями, а з вірою в єдиного бога. Особливо чітко цей напрям виявив себе після відкриття так званих «ведмежих печер» (Драхенлох, Вільденманнліслох, Вільдкірхлі, Регурду та ін.), які служили найдавнішими ритуальними комплексами у добу мустьє (40–50 тис. р. до н.е.). Адепти клерикального напрямку – британський філолог Е. Ленг та представники Віденської культурно-історичної школи: Т. Менаж, А. Гас, В. Шмідт, Е. Мейер, В. Копперс рішуче заперечували зв'язок Драхенлоха та подібних пам'яток із магічними діями і вбачали у «складах кісток» і композиціях із кісток, розміщених у ведмежих печерах, «жертву якомусь вищому божеству», обґрунтування первісного монотеїзму (прамонотеїзму), всезагального єдиногобожжя, перед мустьєрського культу єдиної Вищої Істоти, «ще не затьмареного культом тварин і магією» [6; 151]. Зокрема, Т. Менаж у книзі «Передісторичні релігії. Вік палеоліту» (1921 р.) писав, що на якому б низькому ступені не стояв первісний мисливець, він постійно «звертав свій погляд до Вищої Істоти» [6; 151].

Найбільший внесок у розробку концепції прамонотеїзму зробив німецький етнограф В. Шмідт (1868–1955 рр.). У своїй 12-томній монографії «Походження ідеї Бога» («Der Ursprung der Gottesidee»), над якою він працював із 1912 р. до кінця життя, вчений намагався довести, що найстарішою релігією людства була віра в єдиного Бога-Творця. На думку В. Шмідта, образ вищої істоти (Бога) у первісних людей був настільки високий, що не міг виникнути з людського досвіду і тому його можна віднести до початкового Божественного Одкровення [9]. Не можна не погодитися з тим, що образ Бога пізнається людиною через Божественне Одкровення. Але первісне людство зі своїм ще зовсім небагатим досвідом існування на землі не могло мати, як писав В. Шмідт, «високий образ Бога». Інтуїтивно відчуваючи присутність вищої невидимої сили, первісна людина помилково наділяла нею природні матеріальні об'єкти: сонце, місяць, зорі, землю, жінку, звірів... До «високого образу Бога» у сучасному розумінні цього слова як надсвітового духовного трансцендентного Абсолюту, людству потрібно було пройти ще величезний шлях.

Отже, дискусії щодо походження первісного мистецтва були пов'язані з питанням найдавніших релігійних вір палеоліту. Головними опонентами в полеміці з представниками клерикального напрямку в довоєнні та післявоєнні роки були С. Рейнак, А. Брейль, Г. Бегуен, Г. Кюн та ін. науковці, які заперечували прамонотеїзм як найбільш ранню стадію релігії та пов'язували виникнення мистецтва з анімізмом, тотемізмом і магією. Так, полемізуючи з Т. Менажем і Е. Шмідтом, у праці «Мистецтво і культура Старої Європи» (1929 р.), Г. Кюн аргументовано довів, що пам'ятки палеолітичної творчості не дають жодних підстав для висновку про віру в єдиного Бога, як її уявляють сучасні люди [8; 51]. Подібно висловлювався Г. Бегуен у праці «Магічні основи первісного мистецтва» (1939 р.) [8; 51].

Праці С. Рейнака, Г. Бегуена, Г. Кюна та інших закордонних дослідників, скеровані проти пояснення первісного мистецтва вірою в єдиного Бога на захист теорій, у яких художня творчість пов'язувалась із початковими віруваннями, породженими проблемами матеріального характеру, зокрема з потребами вполювати дичину або сприяти її розмноженню з допомогою магії, повністю збігались із марксистсько-ленінським діалектико-матеріалістичним розумінням історії, тому були підтримані вітчизняними науковцями радянських часів.

Відкриття та дослідження в 1922–1923 рр. палеолітичних пам'яток Костенківсько-Борщевського району С. Замятніним та П. Єфименко, у 1920-ті рр. Гагарінської стоянки на Дону С. Замятніним, у 1928 р. Мальтинської стоянки на притоці Ангари – річці Белая М. Герасимовим, у 1930 р. Єлисевиць на Десні К. Полікарповичем, у 1936 р. Буреті на правому березі Ангари А. Окладниковим не лише суттєво доповнили наявну на той час картину палеолітичного мистецтва, але й обумовили якісно новий напрям

розробки проблем первісної творчості. Головною особливою рисою відкритих стоянок було те, що їх насельники жили не в печерах, як у Західній Європі, а в наземних житлах, що суттєво доповнювало відомості про їхній побут. Житла свідчили про довготривалу осілість і відповідні такому способу життя суспільні відносини, господарську діяльність і художню творчість.

Численні вкриті ритуальним орнаментом жіночі фігурки, виявлені у житлах або біля них у спеціальних ямках-сховищах, підтверджували вагому роль жінки у соціальних відносинах та релігійному житті. Якщо раніше скульптурки жінок розглядались здебільшого тільки як твори мистецтва, то тепер дослідників цікавило їх призначення у магічних обрядах. Сутність нового підходу до вивчення пластики палеоліту сформулював С. Замятін у статті «Розкопки біля с. Гагаріно (верхів'я Дону) (1935 р.)». «Знахідки речових пам'яток образотворчої діяльності четвертинної людини, – писав учений, – дуже часто публікуються як предмет «чистого мистецтва» і розглядаються переважно з боку їх художньої виразності, стилю і т. ін. Проте тільки найбільш повне вивчення всієї картини місцезнаходження, в якому знайдено ці «предмети мистецтва», може прояснити істинне призначення останніх у побуті мисливців четвертинної епохи» [8; 60]. Практичним втіленням нового критерію аналізу палеолітичних зображень стала запропонована С. Замятіним нова інтерпретація «оріньякських венер» та реконструкція композиції з двох жінок, мисливця і тварини на барельєфі з Лосселю. С. Замятін першим висловив думку щодо можливості існування у палеоліті «штучних, сконструйованих» композицій з кількох компонентів (зображень або скульптурок людей і тварин), призначених для колективних магічних дій. На думку вченого, «серії» фігурок жінок зі слідами обрядів, знайдені у житлах на стоянках Костенки, Борщево, Гагаріно в ямках-сховищах іноді разом зі скульптурками тварин, використовувались у магічних діях під час полювання на звіра [8; 61]. У той час, коли чоловіки переслідували і вбивали тварину, жінки допомагали заманити її магічними діями.

Дещо іншу версію висунув П. Єфименко у статтях «Жіночі статуетки оріньяксько-солотрейської епохи» (1931 р.), «Дородове суспільство» (1934 р.) та ін. На його думку, жіночі статуетки використовувались як символи прародительок кровних членів осілої общини [8; 60]. Обидві концепції базувались на діалектико-матеріалістичному розумінні історії і робили наголос на залежності мистецтва від соціальних відносин, трактуючи його як «матеріальний згусток людських стосунків у соціальних організаціях первісної Європи» [8; 63]. Із матеріалістичних позицій, що розглядали виникнення первісних форм релігії і мистецтва як наслідок суто матеріальних потреб первісних колективів, є написана праця А. Гущина «Походження мистецтва» (М., Л., 1937 р.). Матеріалістичні теорії первісного мистецтва зберегли своє домінуюче положення у другій половині ХХ – початку ХХІ ст., не поступаючись цим місцем іншим версіям, що з'явилися під впливом нових узагальнюючих праць із розвитку світової культури, написаних у рамках постнекласичної парадигми, в якій тоталогічне трактування історії людства як цілісного всеохоплюючого процесу синтезується з монадологічною концепцією, що визнає причиною єдності всього існуючого трансцендентну духовну інстанцію.

Висновки. Узагальнюючи огляд теорій походження мистецтва, викладених у працях дослідників др. пол. ХІХ – першої пол. ХХ ст., можна поділити їх щодо висловлених в них ідей на кілька напрямів. Перші дослідники первісного мистецтва (Буше де Перт, Едуард Ларте, Генрі Крісті), які не мали ще достатньо матеріалу для обґрунтованих висновків, вважали, що мистецтво виникло з дозвілля і гри. Проте, подальші дослідження Е. Тайлора, Р. Маррета, Ф. Ратцеля, С. Рейнака, Ф. Мак-Леннана, Л. Моргана, Дж. Фрезера, А. Брейля, Г. Бегуена, С. Замятіна, Л. Попова, П. Єфименко, М. Герасимова та ін. спростували ці версії й довели, що мистецтво палеолітичної людини тісно пов'язано з анімізмом (анімізмом), магією й тотемізмом. Основою створення візуальних образів реальних природних об'єктів, призначених для магії полювання, магії відтворення або поклоніння предку-тотему, була віра в наявність душі у всіх об'єктів природи і в те, що під час магічних дій невидима душа здійснює зв'язок між реальним об'єктом і його зображенням. Отже, за виключенням учених клерикального напрямку (В. Шмідт, Е. Майер, Т. Менаж, А. Гас та ін.), які вважали, що головною рушійною силою зародження мистецтва є віра в єдиного Бога, більшість науковців кінця ХІХ – першої пол. ХХ ст. сходились на тому, що основою мистецтва палеоліту були початкові форми релігії і що вони породжені проблемами матеріального характеру, і пов'язані з безпосередньою практикою існування і не виводили кругозір палеолітичної людини за межі матеріального земного світу.

Подальший крок у розробці теорій походження первісного мистецтва було зроблено в др. пол. ХХ – поч. ХХ ст., коли відкриття на близькому Сході найдавніших поховань та порівняння контурів печерних зображень тварин з астеризмами зодіакальних сузір'їв дозволило вченим зробити висновок про скерованість думок палеолітичної людини не лише до земного світу, але й до нематеріального вищого рівня буття.

Список використаної літератури

1. *Дюркгейм Е.* Первісні форми релігійного життя: тотемна система в Австралії. Київ: Юніверс, 2002. 423 с.
2. *История религии.* 1. 4. Анимистическая концепция (Э. Б. Тайлор) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.e-reading.club/chapter.php/97498/6/Anikin_Istoriya_religii_konspekt_lectcii.html.
3. *Маретт Р.* Формула табу-мана как минимум определения религии. *Мистика и религия. Наука. Классика мирового религиоведения. Антология.* / Пер. с англ., нем., фр. Сост. и общ. ред. А. Н. Красникова. Москва: Канон +, 1998 (История философии в памятниках). С. 99–100.
4. *Попов Л. К.* Из первобытной жизни человека. СПб., 1880.
5. *Ратцель Ф.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
6. *Столяр А. Д.* Происхождение изобразительного искусства. Москва : Искусство, 1985. 298 с., ил. С. 125, 151
З посиланням на праці: Boucher de Perthes. Antiquités celtiques et antédiluviennes, 1847. P. 443. Mainage Th. 1921. Les religions de la préhistoire. L'âge paléolithique. Paris. 1921.
7. *Тайлор Э. Б.* Первобытная культура. Москва: Изд-во полит. лит., 1989. (перев. с англ. Д.А. Коропчевского . 573 с.
8. *Фролов Б. А.* Первобытная графика Европы. Москва: Наука, 1992. 200 с. С. 23. З посиланням на працю: Boucher de Perthes. Antiquités celtiques et antédiluviennes. Paris. Vol 3. 1864. S. 60, 476-477. Фролов Б. А. С. 22. З посиланням на праці: Lartet E., Christy H. Reliquia aquitanica: In 3 Vol. London.1865 – 1875. S. 263 – 264; Taylor E. Researches into the early history of mankind and development of civilization. London.1965. S. 118–128, 196–197; Фролов Б. А. С. 41-42. З посиланням на працю: Reinach S. L'Art et la magie // A. 1903. Vol. 24. S. 262, 264. Фролов Б. А. С. 51. З посиланням на праці: Kühn H. Kunst und Kultur der Vorzeit Europas. Berlin, Leipzig : Das Paläolithikum. 1929. S. 479; Begouen H. Les bases magique de l'art préhistorique. *Scientia.* 1939.Vol. 65.N 324. Begouen H. De la mentalité spiritualiste des premiers homes.Toulouse, 1943; Фролов Б. А. С. 60-61. З посиланням на працю: Замятин С. Н. Раскопки у с. Гагарино (верховья Дона) ЦЧО. *Изв. ГАИМК.* 1935. Вып. 118. С. 27; Ефименко П. П. Женские статуэтки ориньякско-солотрейской эпохи. *Сообщ. ГАИМК.* 1931. №7; Ефименко П. П. Дороговое общество. М.; Л., 1934; Ефименко П. П. Первобытное общество. Изд. 3-е. Киев, 1953; Ефименко П. П. Костенки 1. М; Л., 1958.
9. *Шмидт В.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> Заголовок з екрану.

References

1. *Durkheim E.* Pervisni formy religijnogo zytia: totemna sistema v Avstralii. Kuiv: Univers, 2002. 423 s.
2. *Istoriya religii.* 1.4. Animisticheskaya konceptciya E.B. Taylor [Elektronny resurs]. Rezym dostupu: http://www.e-reading.club/chapter.php/97498/6/Anikin_Istoriya_religii_konspekt_lectcii.html.
3. *Marett R.* Formula tabu-mana kak minimum opredeleniya religii // mistika i religiya. Nauka. Klassika mirovogo religiovedeniya. Antologiya. /Per. s ang., nem., fran. sost. i obsch. red. A.N. Krasnikova. Moskva: Kanon +, 1998 (Istoriya filosofii v pamiatnikah).
4. *Popov L. K.* Iz pervobytnoy zizni cheloveka. Sankt Peterburg, 1880.
5. *Ratzel Friedrich* [Elektronny resurs]. Rezym dostupu: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
6. *Stolar A. D.* Proishozhdeniye izobrazitelnogo iskusstva. Moskva: Iskusstvo, 1985. 289 s. S. 125. Z posylanniam na pratu: Boucher de Perthes. Antiquités celtiques et antédiluviennes, 1847 P. 443; Stolar A.D. S. 151. Z posylanniam na pratu: Mainage Th. 1921. Les religions de la préhistoire. L'âge paléolithique. Paris. 1921.
7. *Tylor E.* Pervobytnaya kultura. Moskva: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1989 (perev. s angl. D.A. Koropchevskogo. 573 s.
8. *Frolov B. A.* Pervobytnaya grafika Evropy. Moskva: Nauka, 1982. 200 s. S. 23. Z posylanniam na pratu: Boucher de Perthes. Antiquités celtiques et antédiluviennes. Paris. Vol 3. 1864. S. 60, 476-477. Frolov B.A. S.22. Z posylanniam na pratu: Lartet E., Christy H. Reliquia aquitanica : In 3 Vol.London.1865-1875. S. 263–264; Taylor E. Researches into the early history of mankind and development of civilization. London.1965. S. 118-128, 196-197; Frolov B.A. S.41-42. Z posylanniam na pratu: Reinach S. L'Art et la magie // A. 1903. Vol. 24. – S. 262, 264. Frolov B.A. S. 51. Z posylanniam na pratu: Kühn H. Kunst und Kultur der Vorzeit Europas. Berlin, Leipzig : Das Paläolithikum. 1929. S. 479; Begouen H. Les bases magique de l'art préhistorique // *Scientia.* 1939.Vol. 65.№ 324. Begouen H. De la mentalité spiritualiste des premiers homes.Toulouse, 1943; Frolov B.A. S. 60-61. Z posylanniam na pratu: Zamatin S.N. Raskopki u sela Gagarino (verhovya Dona) TCCHO. *Izv. GAIK.*1935. Vyp. 118. S. 27. Efimenko P.P. Zenskiye statuetki orinyaksko-solutreyskoy epohi // Soobsch/ GAIMK. 1931.№7. Efimenko P.P.Dorodovoye obschestvo. Moskva, Leningrad, 1934. Efimenko P.P. Pervobytnoye obschestvo. Kiev, 1953. Efimenko P.P. Kostenki 1. Moskva, Leningrad, 1958.
9. *Schmidt Wilhelm* [Elektronny resurs]. Rezym dostupu: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.

ТЕОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ИСКУССТВА В ИССЛЕДОВАНИЯХ ВТОРОЙ ПОЛ. XIX – ПЕРВОЙ ПОЛ. XX ВЕКА

Бондарчук Ярослава Витальевна – кандидат искусствоведения, доцент кафедры документоведения и информационной деятельности, Национальный университет «Острожская академия», г. Острог

Сделан сравнительный анализ теорий происхождения искусства, изложенных в работах второй пол. XIX – первой пол. XX века. Прослежена зависимость развития их основных идей от мировоззренческих позиций их

авторов, а также от накопления археологических артефактов, анализ которых позволял делать соответствующие теоретические умозаключения. Определено их значение для дальнейшего изучения первобытного искусства как отображения начального этапа духовной эволюции человечества.

Ключевые слова: теории происхождения искусства, анимизм, аниматизм, магия, тотемизм, диалектико-материалистическое понимание истории, начальный этап духовной эволюции человечества.

THEORIES OF THE ORIGIN OF THE ART IN STUDIES OF THE SECOND HALF OF THE XIX – THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Bondarchuk Yaroslava – Candidate of Art criticism, Associate Professor of the Department of Document Studies and Information Activities. The National University «Ostroh Academy», Ostroh.

A comparative analysis of theories of the origin of art in the research of the second half of the XIX th – the first half of the XX th century is made. The dependence of the development of their main ideas on the worldview positions of their authors, as well as on the accumulation of archaeological artifacts, the analysis of which allowed us to make the corresponding theoretical conclusions, is traced. Their significance for the further study of primitive art as a reflection of the initial stage of the spiritual evolution of mankind is determined.

Key words: theories of the origin of art, animism, animatism, magic, totemism, dialectical materialistic understanding of history, the initial stage of the spiritual evolution of mankind.

UDK 7.031

THEORIES OF THE ORIGIN OF THE ART IN STUDIES OF THE SECOND HALF OF THE XIX – THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Bondarchuk Yaroslava – Candidate of Art criticism, Associate Professor of the Department of Document Studies and Information Activities. The National University «Ostroh Academy»

The aim of the article: to analyse and compare the main theories of the emergence of art, outlined in the studies of the second half of the nineteenth – first half of the twentieth century and to identify what ideas and thoughts expressed in them, became the basis for further study of the cultures of the primitive world.

The methodological basis of the research were works by Robert Marett, Emile Durkheim, Edward Tylor, Abram Stoliar, Boris Frolov.

The results. Summarizing an overview of the theories of the origin of art, presented in the writings of researchers of the other half of the nineteenth – first half of the twentieth century, can divide them in terms of their ideas into several directions. The first explorers of primitive art (Bouchet de Perth, Edward Larte, Henry Christie), who did not yet have enough material to draw sound conclusions, believed that art came from leisure and play. However, further studies by F. McLennan, E. Tylor, R. Marett, F. Ratzel, S. Reinach, L. Morgan, J. Frazer, A. Braille, G. Beguen, S. Zamyatin, L. Popov, P. Yefimenko, M. Gerasimov and other scientists have refuted these versions and proved that the art of the Paleolithic man was closely linked to animism (animatism), magic and totemism. The basis for the creation of visual images of real natural objects, intended for the magic of hunting, the magic of reproduction or worship of an ancestral – totem, was the belief in the presence of soul in all objects of nature and that the invisible soul makes a connection between real object and its image during magical actions. Thus, with the exception of the clerical scholars (W. Schmidt, E. Mayer, T. Menazh, A. Gus, etc.), who believed that the main driving force behind the birth of art was the belief in one God, most scholars of the late nineteenth and first half of the twentieth century. claimed that the basis of Paleolithic art was the initial forms of religion and that they were caused by problems of material aspect, were connected with the life practice and did not bring the outlook of the Paleolithic man beyond the material terrestrial world.

A further step in the development of theories of the origin of primitive art was made in the second half of the twentieth – early twentieth century, when the discovery of ancient burials and the comparison of the contours of cave-depicted animals with the asterisms of the zodiacal constellations allowed scientists to conclude that the Paleolithic man's minds was directed not only to the earthly world, but also to the intangible higher level of being.

The novelty of the study lies in the fact that the basic ideas related to primitive art, expressed by leading scientists of the second half of the XIX and the first half of the XX century, were analysed, compared and generalized, as well as their significance for the further development of this field science has been revealed.

Practical significance. Theoretical conclusions can be used to further explore this issue, to teach the history of art, history of world and national culture, when writing scientific works on the history of art.

Key words: theories of the origin of art, animism, animatism, magic, totemism, dialectical materialistic understanding of history, the initial stage of the spiritual evolution of mankind.

Надійшла до редакції 28.10.2019 р.